

PƏRVANƏ MƏMMƏDLİ

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN
MƏTBUATI TARİXİ

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 02.12.2008-ci il tarixli,
1290 sayılı əmri ilə dərslik kimi təsdiq
edilmişdir*

Bakı – «Elm» – 2009

Elmi redaktoru: Şamil Vəliyev, fil.e. d. professor

Rəyçilər: Solmaz Rüstəmovə (Tohidi), t. e.d.

Məmmədismayıl Mehdiyev, t.e.n., dosent

Nəsiman Yaqublu, t. e.n.

Məmmədli Pərvanə Hacı qızı. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. Dərslük. Bakı: «Elm», 2009. – 200 s.

ISBN 978-9952-453-06-5

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran arasındakı savaş nəticəsində Azərbaycan iki yerə parçalanmış, Azərbaycanın Quzeyi və Güneyi o zamandan bir-birindən fərqli inkişaf xəttinə malik olmuşdur. İki əsrə yaxın vahid bir xalqın mənəvi ünsiyyətinə qoyulan qadağalar, şovinst çar və şahlıq rejimləri qədim və zəngin ədəbiyyata və tarixə malik bir xalqın mənəviyyatına ağır zərbə olsa da, onun öz varlığını yaşatmaq, gələcək nəsillərə ötürmək iradəsini, millilik qürurunu sındıra bilməmişdir. Bu baxımdan o illərdə yaranmış ədəbiyyat, mətbuat xalqa əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda XIX əsrin birinci yarısından müasir dövrümüzədək İranda və ondan qıraqda yaşayan azərbaycanlı ziyalıların ədəbi-ictimai fəaliyyətindən, onların nəşr etdikləri çeşidli mətbu orqanlarından geniş bəhs olunur.

Kitab Güney Azərbaycanda mətbuat tarixi haqqında sistemli məlumat yaratmaq məqsədi ilə yazılmışdır. O bu sahədə ilk təşəbbüsdür,

Kitab jurnalistika, filologiya, tarix və şərqşünaslıq fakültələrinə təhsil alan tələbələr, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M $\frac{450200000}{655(07) - 2009}$

© «Elm» nəşriyyatı, 2009.

Bakı Dövlət Universitetinin

90

illiyinə həsr edilir

GİRİŞ

Tarixin amansız hökmü ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın Quzeyində və Güneyində ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat öz məzmun tutumu, inkişaf səciyyəsi baxımından fərqli istiqamətdə olmuşdur. İki əsrə yaxın bir zaman hədudlarında vahid bir xalqın mənəvi ünsiyyətinə qoyulan qadağalar, şovinist çar və şahlıq rejimləri qədim və zəngin ədəbiyyata və tarixə malik bir xalqın mənəviyyatına ağır zərbə olsa da, onun öz varlığını yaşatmaq, gələcək nəsillərə ötürmək iradəsini, millilik qürurunu sındıra bilməmişdir. Azərbaycanın hər iki tayında «Araz» mövzusunda böyük bir ədəbiyyat yaranmışdır. Azacıq siyasi imkan çərçivəsində güneyli-quzeyli ziyalıların məktublaşması, onların mətbuat vasitəsi ilə yayılması hər iki tayda yaşayan azərbaycanlıların Vətənin birliyi, bütövlüyü inamını gücləndirmiş, xüsusən Azərbaycan ədəbi dilinin güneydə inkişafına belə ünsiyyətin böyük təsiri olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısında Quzeydə və Güneydə ilk mətbu orqanların meydana çıxması inzibati cəhətdən ayrı düşmüş bir xalqın ədəbi-ictimai baxımdan zəifləmiş ünsiyyətinin inkişafına təkan verdi.

Güney Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə milli azadlıq hərəkatı paralel olmuşdur. Hər inqilabdan sonra mədəni həyatda da irəliləyiş olmuş, lakin hakim dövlət siyasəti milli tərəqqinin qarşısına Çin səddi çəkmişdir.

1906-1911-ci illər Məşrutə inqilabı, 1920-ci il Xiyabani hərəkatı, 1945-ci il 21 Azər hərəkatı, nəhayət 1978/79-cu illər İran inqilabı təkcə XX əsrdə Güney Azərbaycan türklərinin aparıcı qüvvə kimi iştirak etdiyi əsas ağırlıq mərkəzini təşkil etdiyi, böyük itkilər verdiyi inqilabi hərəkatlardır.

Hər iki tayda Azərbaycan xalqının düçar olduğu mənəvi ağırları əks etdirən «Molla Nəsrəddin» jurnalı bu xalqın milli birliyinin təşəkkülündə böyük rol oynamışdır.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı 1906-cı ildə capdan çıxan

saylarından birində yazırdı ki, vaxtı ilə çar hökuməti Qafqaz Azərbaycanının başına gətirən baqqal oyununu, indi də İran mutləqiyyəti Cənubi Azərbaycanın başına gətirməkdədir. İrandakı panfarsist quvvələr Cənubi Azərbaycan xalqını milli zülm altında saxlamaqda, onların ana dilini boğmaqdadırlar; ana dilində mətbuat və ədəbiyyat nəşri qadağan edilmişdir. «Tehran hökuməti İran Azərbaycanında türklük söhbətlərini o dərəcədə qadağan tutub ki, bu sətirləri cızmaqaralayanın gözünün qabağında Təbriz şəhərində həftənin bu baş – o baş kitab mağazalarında saxta axtarışlar meydana gəlirdi ki, məbadə-məbadə orada bir türk kitabı tapıla». («Molla Nəsrəddin» № 5,1906)

Jurnal uzaqgörənliklə elə bir gündən xəbər verirdi ki, o gün İran azərbaycanlıları milli zülmə, son qoyacaq, «tac və taxtı cumhuriyyət üsul-idarəsinə göndərəcək və deyəcəklər: bizə özgə dili lazım deyil, bizim öz ana dilimiz var, yəni bizim azərbaycan-türk dilimiz var...» («Molla Nəsrəddin» № 19, 1925)

«Molla Nəsrəddin» jurnalının 1925-ci ildə Cənubi Azərbaycanın xoş gələcəyi ilə bağlı söylədiyi cümhuriyyət fikri nəhayət, 1945-ci ildə həyata keçdi. Həmin il Cənubi Azərbaycanda S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Milli Demokratik Hökumət quruldu. Muxtariyyət əldə etmiş Azərbaycanda bir çox sahələrdə, eləcə də təhsil, çap işi sahəsində islahatlar keçirildi. Azərbaycan dili rəsmi dil elan olundu. Ana dilində məktəblər açıldı, jurnal, kitab nəşr olundu, radio verilişləri yayımlandı... Lakin, təəssüf ki, bu cəmi bir il çəkdi.

1978-1979-cu illər İran İnqilabından sonra, bu məsələ yenə də gündəmə gəldi. İran dövlət konstitusiyasında öz əksini tapan – ölkədə yaşayan bütün xalqların, eləcə də azərbaycanlıların ana dilində ibtidai təhsil almaq, mətbu orqanları çıxarmaq, kitab nəşr etmək kimi hüquqlara malik olduğunu göstərən maddələr qəbul olundu. Lakin, təəssüf ki, bu günə qədər İranda ana dilində təhsil almaq, qəzet, kitab oxumaq kimi, ən adi insan hüquqları pozulur. 1978-1979-cu

illər İran inqilabı Cənubi Azərbaycanda milli mətbuatın dircəlişi üçün zəmin yaratdı. Xüsusən, inqilabın ilk illərində Azərbaycan dilində onlarca jurnal və qəzet nəşrə başladı. Lakin bunların çoxunun ömrü qısa oldu. Sonuncu inqilab da Cənubda yaşayan böyük bir xalqın milli-mənəvi ehtiyaclarına məlhəm olmadı.

1978-1979-cu illər inqilabı İranda azərbaycandilli mədəniyyətin, mətbuatın, ədəbiyyatın inkişafı üçün nisbi zəmin yaratsa da, 1982-ci ildə nəşr olunan anadilli mətbuat orqanlarının, «Varlıq» istisna olmaqla hamısı bağlandı. 20 illik bir zaman ərzində İranda Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının yaşadılması, «Varlıq» dərgisinin adı ilə ayrılmaz surətdə bağlı olmuşdur.

Vaxtilə «Molla Nəsrəddin» jurnalının da qeyd etdiyi kimi əsrlər boyu İranın möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə canını belə əsirgəməyən azərbaycanlılar bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük siyasi, mədəni əhəmiyyəti vardır. Oxuculara təqdim olunan bu kitab Güney Azərbaycanında mətbuat tarixi haqqında sistemli məlumat yaratmaq məqsədi ilə yazılmışdır.

I BÖLÜM

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MƏTBUATIN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ ONUN TƏŞƏKKÜLÜ

Dövrün ictimai, siyasi, iqtisadi mənzərəsi. Cənubi Azərbaycanın İranın tərkibində qalması. Cənubi Azərbaycan hakimi Abbas Mirzə Qacarın apardığı müntəzəm islahatlar. Onun təşəbbüsü ilə ölkəyə çap avadanlığının gətirilməsi. Təbrizdə mətbəənin və çap sənətinin əsasının qoyulması (1825). Cənubi Azərbaycanda ziyalı nəslinin meydana gəlməsi, Abbas Mirzənin başladığı islahatların sonrakı davamçıları.

İranda ilk rəsmi mətbu orqanı olan "Ruznameye-Vaqiye-İttifaqiyyə" (1851)nin meydana gəlməsi. Qəzetin redaktorlarından biri olan xoylu Mirzə Təzkirəci İranda ilk publisist və nəşriyyatçı kimi.

Təbrizdə "Əxbare dər səltənəyə Azərbaycan" qəzetinin (1858) nəşri və Cənubi Azərbaycanda rəsmi dövrü mətbuatın əsasının qoyulması. Gizli və qeyri-legal mətbuatın qarşısını almaq məqsədi ilə ölkədə özəl qəzetlərin nəşrinə icazə verilməsi, xüsusi mətbəə və təhsil ocaqlarında qəzetlərin çap olunması.

XIX əsrin 80-ci illərindən çap işinin keyfiyyət dəyişiklikləri. Özəl mətbu orqanları. "Təbriz" (1879/80), "Mədəniyyət" (1884) qəzetləri.

Cənubi Azərbaycanda mühacirət mətbuatının meydana gəlməsi və onu yaradan səbəblər. Mühacirət mətbuatının yaranmasının ölkədəki idarə-üsulu ilə bağlılığının izahı. "Əxtər" qəzetinin (1875) İstanbul şəhərində fəaliyyətə başlaması. Qəzetin İranda mövcud quruluşu tək tənqidlə kifayətlənməyib, bu quruluşda nə kimi dəyişiklik aparmaq fikrini irəli sürən mətbu orqanı olması. «Əxtər»də dərc olunan yazıların siyasi əhəmiyyəti. İstanbulda nəşr olunan ilk satirik mətbu orqanı «Şahsevən» (1888) qəzetinin nəşri tarixi. Misirin Qahirə şəhərində çap olunan «Hikmət» və «Kamal» qəzetləri

1799-cu ildən Azərbaycanı idarə edən Fətəli şah Qacarıñ oğlu vəliəhd Abbas Mirzə özünü istedadlı sərkərdə, elmə, sənətə yüksək qiymət verən şəxsiyyət kimi tanıd bilmişdi. Abbas Mirzə bilirdi ki, ölkəsinin geri qalmasının səbəblərindən biri hərbi məğlubiyyətlər üzündəndirsə, digər səbəbi iqtisadi və mədəni geriliklə bağlıdır. O dövrdə fransalı şərqsünas, yazıçı, Bonopart Napoleonun mütərcimi Jan Gevr İranda olarkən Təbrizdə şahzadə Abbas Mirzə ilə də görüşür.* Vəliəhdin görüş zamanı ona verdiyi ilk suallardan biri Avropanın inkişaf və tərəqqiyə necə nail olması ilə bağlı olur [26, 160].

Abbas Mirzə verdiyi suala özünün gəlmiş olduğu nəticəyə uyğun cavab alır; hər kəs öz millətinin tərəqqisini istəsə bunu elmi bilikləri ölkəyə tətbiq etmək yolu ilə tapa bilər.

Abbas Mirzə Avropaya yaxınlaşmaq üçün ölkədə bir çox sahələrdə islahatlar keçirməyə başladı. İran-Rus müharibələrində İran ordusunun müasir texnikadan geriliyi üzə çıxmışdı. Abbas Mirzə qonşu Türkiyədə aparılan islahatlardan təsirlənərək Azərbaycanda bir nizamlı ordu yaratmağa səy göstərdi. Yeni ordu hərəkət edən top və yeni silahlarla təhciz edilmiş, hərbi elmə və təlimə yiyələnmək üçün Avropadan zabitlər dəvət edilmişdi. Təbrizdə silah və top istehsalı zavodu qurulmuş, hərbi və texniki kitabları çevirmək üçün tərcümə idarəsi təşkil edilmişdi. Uğurla nəticələnən bu islahatlar tək Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İranda kitab çapı və litoqrafiyanın tətbiqi, tərcümə işi Avropaya tələbələrin göndərilməsi (Bu hal Şərqdə ilk təşəbbüs idi –P.M.) və Təbrizdə ilk nizamlı hərbi alayların yaranması ilə tarixə daxil oldu. O dövrdən etibarən Təbriz İranın mədəni və iqtisadi mərkəzinə çevrildi. Təbrizdə bir çox ölkələrin konsulluğu açıldı.

Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə 1809-cu ildən etiba-

* Jan Gevr «Xacə şah» adlı tarixi romanını da (əsərdə XVIII əsr Azərbaycan –İran həyatından Ağa Məhəmməd şah Qacardan, onun Qafqaz yürüşlərindən bəhs edilir) görünür o illərdə yazmışdır. (P.M.)

rən, Avropada təhsil almaq və orada elm və texnikanın yeniliklərinə yiyələnmək və yeni yaradılan qurumların kadr baxımından təminatı üçün tələbələr göndərildi. 1815-ci ildə onların sayı 7-yə çatmışdı. Avropadan mü-təxəssis kimi geri qayıdan bu gənclər, sonralar İran və Cənubi Azərbaycanda elm, maarif və mətbuatın inkişafında xidmət göstərərək, ilk mətbəələrin, kitab çapı, qəzet nəşri, dünyəvi məktəblərin və s. əsasını qoydular [8].

1812-ci ildə Abbas Mirzənin göstərişi ilə Təbrizə ilk çap maşınları gətirildi.

Moskva və Peterburqda çap işinə yiyələnən Mirzə Cəfər və Mirzə Əsədulla Təbrizə geri dönərkən çap maşınının avadanlıqlarını da özləri ilə gətirərək, Abbas Mirzənin Avropadan gətirdiyi çap dəzgahlarında işə başladılar.

1825-ci ildən etibarən Təbrizdə mətbəələr işə düşdü.

İngilis şərqşünası E. Braun yazırdı ki, Təbriz İranda çap maşınının işə salındığı ilk şəhər olduğundan, sonralar bütün ölkədə qurulan mətbəələr basmaxana, oranın işçiləri isə basmaçı adlanırdı [60]. Basma – türk mənşəli söz olub, çap mənasında işlədilir. Basmaxana – çapxana, basmaçı isə orada çalışan işçi – çapçı mənasındadır. Bütün bunlar mətbəənin və çap sənətinin əsasını Azərbaycanda qoyulduğundan xəbər verirdi.

1825-ci ildə Təbrizdə «Basmaxane-dər-əl-səltəne» adlı mətbəədə Müqəddəs Quran litoqrafiya üsulu ilə çap olundu. Kitab məşhur xəttat Mirzə Hüseynin işlədiyi nüsxə əsasında basılmışdı. İlk nəşr olunmuş kitablar sırasına «Fətəli şahın hakimiyyəti illərinin tarixi», Əbdülrəzzaq Dünbülünün Qacarlara həsr etdiyi kitab, həmçinin hüquq, hərbi sənəti və təbabətlə bağlı digər kitablar daxil idi. Artıq 1820-30-cu illərdə tək Təbriz deyil, Urmiyyə, Ərdəbil, Qəzvin, Xoy şəhərlərində bir neçə mətbəə mövcud idi. O dövrdə bütün İranda çap işi Azərbaycan mətbəələrində yerinə yetirilirdi.

Tehranda ilk mətbəələrdən birini Xoylu Mirzə

Cabbar Təzkirəçi açmışdı. Dövrünün savadlı ziyalısı kimi tanınan bu şəxs bir neçə xarici dil bilirdi. Mirzə Cabbar xarici ölkələrdə diplomat kimi çalışmış, İranda ilk rəsmi mətbu orqan olan «Ruznameye-vaqaiye-ittifaqiyyə»nin redaktoru olmuşdur. Rəsmi nəşrlər üçün Avropa qəzetlərindən tərəqqi ilə bağlı yazıları tərcümə edib. «Bütün İranda ilk publisist və nəşriyyatçılardan olmuşdu» [8].

Abbas Mirzənin İranda apardığı islahatları, sonralar Əbülqasım Qayım-Məqam və Tağı xan Fərəhani davam etdirirlər.

Mirzə Tağı Təbrizdə hərbi-siyasi fəaliyyəti illərində (1829-1848) dəqiq elmlərə aid tərcümə və nəşrə təşəbbüs göstərmişdir. Mirzə Tağı baş nazir olduğu illərdə (o artıq Əmir Kəbir ləğəbi daşıyırdı - P.M.) yeni elmlərə aid müxtəlif kitabların çap olunub, yayılmasına böyük rəğbət göstərmiş, bir çox kitablar onun fərmanı ilə yazılıb çap edilmişdi [57, 45].

Bu kitabların içərisində vaxtilə vəliəhd Abbas Mirzənin sərəncamı ilə tərcümə edilib və 1846-1847-ci illərdə çap olunmuş «Böyük Pyotrun tarixi» (1846), «XII Karl» (1847), «Böyük İskəndər» kitabları kimi tarixi kitablar, Sədinin «Gülüstən», Firdovsinin «Şahnəməsi», Xosrov Nasirinin «Divanı» kimi Şərq poeziyası nümunələri var idi. Dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin «Divanı» ilk dəfə 1850-ci ildə Təbrizdə nəşr olunur. Bundan başqa 1852-ci ildə XIX əsr Azərbaycan şairi Nəbatinin, 1855-ci ildə XVI əsrin məşhur din xadimi Ə.F.Ərdəbilinin yazdığı «Əqideyi-İslam» adlı dini-tarixi əsərinin çap olunması ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan kitabların əsası qoyulur.

Artıq XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda çoxlu çapxanalar mövcud olmasına baxmayaraq, onlar Avropa ölkələrindəki mətbəələrdən texniki baxımdan çox geri qalırdı. Əl əməyi ilə işləyən litoqrafiya çapxanalarının çoxunun avadanlığı köhnəlmişdi. Çap dəzgahla-

rında çap olunan məhsulun tirajı yüksək olanda (adətən tiraj 500-600-dən çox olurdu) onun keyfiyyəti çox pis olurdu, mətn çətin oxunurdu.

1871-ci ildə Nəsrəddin şahın göstərişi ilə İranda çap və tərcümə işlərini mərkəzləşdirən «Mətbuat və tərcümə evi» yaradılır. Oraya onun təşəbbüskarı Məhəmməd-həsən xan rəhbərlik etməyə başlayır. Artıq 70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində, İranda və Azərbaycanda kitab çapının yeni mərhələsi başlanır. Nəşriyyat işində, istər kitabların, istərsə də mətbuat nümunələrinin, həm texniki cəhətdən, həm də məzmun baxımından keyfiyyəti dəyişib, müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşırdı.

Bu dönüşü doğuran amillər, yaranmaqda olan burjuaziya ziyalılarının maarifçi fəaliyyətlərinin qüvvətlənməsi, habelə Qərblə, ilk növbədə Rusiya ilə mədəni əlaqələrin genişlənməsi idi.

Sovet dövrünün tədqiqatçıları Qacarlar barəsində yazdıqları əsərlərdə bu sülaləyə məxsus hökmdarların İrani viran qoymuş bir müstəbid, Azərbaycanı da zorla ələ keçirmiş bir işğalçı kimi təqdim edirdilər. «Qacarin Azərbaycanı işğal edən bir şəxs kimi qələmə verilməsi, habelə parçalanaraq daxili feodal müharibələri mənğənəsində boğulan bir məmləkətdə, Azərbaycan Səfəvi dövlətini, yenidən dirçəldib onun tarixi sərhədləri daxilində inkişafına nail olmaq istəyən bir azərbaycanlı sər-kərdəsinə işğalçı damğası vurmaq ən azı ədalətsizlik idi» [30, 415].

Maraqlıdır ki, müasir tədqiqatçılar Qacarları İran dövlətçiliyinin, dirçəldilməsi və inkişaf etdirilməsində oynadığı tarixi rol mövqeyindən yanaşib, araşdırırlar.

XIX əsrin 80-ci illərində İranda kitab nəşrinin yeni mərhələsi başlandı. Ölkədə ziyalıların maarifçi fəaliyyətləri və Avropa ilə əlaqələrin qurulması nəticəsində bir çox sahələrə mütəxəssis kadrlar hazırlamaq üçün elmi biliklər tədris edən kitabların tərcüməsinə və nəşrinə böyük ehtiyac vardı. O dövrdə tərcümə və nəşriyyat

naziri Məhəmməd həsən xan Etimadülsəltənənin bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur.

Müqəddəm Məhəmməd həsən xan Etimadülsəltənə dövrünün mütərəqqi şəxsiyyətlərindən idi. İctimai xadim adını qazanmış Məhəmməd həsən xan tarixçi-alim idi. Qacarların rəsmi tarixçisi olmuş, sonralar mətbuat və çap işləri naziri təyin olunmuşdu. O, İranda və Cənubi Azərbaycanda maarifin, o cümlədən elmin, kitab çapı və qəzet nəşrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Layiqli qiymətini almamış, xalqı tərəfindən az tanınmış istedadlı, cəfəkeş ziyalı Məhəmməd həsən xan haqqında daha ətraflı məlumat vermək yəqin ki, yerinə düşərdi.

Məhəmməd həsən xan Cənubi Azərbaycanın qədim və sənət ocaqlarından olan Marağa şəhərində əsl-nəcəbətli ziyalı ailəsində doğulmuşdu. Gənc yaşlarında orduda xidmət etmiş, sonra sarayda diplomat kimi çalışmışdı.

Məhəmməd həsən xan Müqəddəm Tehran darülfünunun ilk məzunlarından olmuş, istedadlı tələbə kimi ən yüksək ödülə layiq görülmüşdü. 1863-67-ci illərdə Fransada təhsilini davam etdirməklə yanaşı, İran səfirliyində attaşə kimi çalışmışdır. Məhəmməd həsən xan bir çox Şərqi və Avropa dillərini yaxşı bildiyi üçün uzun illər Nəsrəddin şah Qacarın (1831-1896) şəxsi mütərcimi, tərcümə və nəşriyyat naziri olmuşdur. Məhəmməd həsən xan əvvəl «Sani-əd-daulə» (Dövlət sənətkarı), sonralar «Etimad-ül-səltənə» (Sultanın etimadı) ləqəblərini daşıyır.

1871-ci ildə Nəsrəddin şah Qacarın göstərişi ilə İranda çap və tərcümə işlərini mərkəzləşdirən (Darültəba və Darültərcümə) – Mətbuat və Tərcümə evinin əsası qoyulur və bu elmi müəssisəyə Məhəmməd həsən xan rəhbərlik etməyə başlayır. Onun başçılığı ilə çalışan bütöv bir işçi heyəti elmi nəşriyyat işləri ilə məşğul olur, dövlət qəzetlərini, rəsmi sənəd və fərmanları çap edirdi.

«Darültərcümədə Avropa dillərindən hərbi və diplomatik işə aid kitablar, coğrafiya, kimya, fizika, tarixə dair dərsliklər tərcümə olunurdu. İranda Avropa mədəniyyətinin yayılmasında bu idarənin rolu çox böyük idi» [25].

Məhəmməd-həsən xan Qacarların tarixinə, ictimai elmlərə, həmçinin İranın, eləcə də Azərbaycanın tarixi və coğrafiyasına aid 30-dan artıq kitabın müəllifidir. Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümə kitablarının sayı 10-u keçir.

Məhəmməd-həsən xan 10-a yaxın qəzetin çap olunmasında iştirak edir, bir çoxunun redaktoru olur. Onlar aşağıdakılardır:*

1. «Ruznameye milli».
2. «Ruznameye dövləti».
3. «Ruznameye elmi».
4. «İran».
5. «Mərrix».
6. «Miratüs səfər».
7. «Ruznameye orduye humayun».
8. «Ettıla».
9. «Şərəf».

Bu mətbu orqanlarının bir neçəsindən bəhs etmək yerinə düşər.

«Ruznameye milli» («Millət qəzeti») ilk nömrələrindən biri böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun ürək yanğısı ilə «xalqa və millətə heç bir faydası olmayan qəzet adlandırdığı «Millət qəzeti» [16], sonralar Məhəmməd-həsən xanın publisistik fəaliyyəti nəticəsində o dövr üçün xarakterik darıxdırıcı, quru materiallar çap edən orqandan, özünə çoxlu oxucu toplayan bir qəzetə çevrilir.

* T.Həsənzadə Məhəmməd-həsən xanın Daneş. Fərhəng, Denperss (fransız dilində) kimi qəzetlərin nəşrində də iştirak etdiyini göstərsə də bu mətbu orqanları haqda heç bir məlumat vermir.

Artıq bu qəzetdə rəsmi saray xəbərləri ilə yanaşı elmi və ədəbi xarakterli yazılar görünməyə başlayır. «Ruznameyi-milləti» 1866-67-ci (1283 h.q.) ildən çap olunmağa başlamışdır. Məhəmmədhəsən xan 1871-ci ildən etibarən bu qəzetə nəzarət edir. Bu orqanın cəmi 33 sayı çıxmışdır. Qəzetdə vaxtaşırı Məhəmmədhəsən xanın klassik fransız ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr verilirdi.

«Ruznameye elmi» («Elm qəzeti») 1876-cı (1293 h.q.) ildən etibarən çap olunur. Redaktoru Məhəmmədhəsən xan idi. Həftədə 3 dəfə nəşr olunurdu.

1863-70-ci illərdə Elm naziri Əliqulu Mirzə Qacarın rəhbərliyi ilə çıxan İranda ilk elmi orqan olan Ruznameye-elmiyyə-dövlətə-aliyyə-İran qəzetinin bir növ davamı idi. Qəzetin 64 sayı işıq üzü görmüşdür.

Qəzetdə məhkəmə işləri, dövlətin tərəqqisi ölkənin təhlükəsizliyini təmin etməyi genişləndirmək və s. ilə bağlı yazılar da olurdu. Bu səbəbdən də bu qəzet daha çox İran liberallarının və nəşr olunan başqa qəzetlərin tənqidinə məruz qalırdı. İlk dövrlərdə bu qəzetin müasir elmlərdən bəhs edən şöbəsi də vardı. Səhifənin aşağı hissəsində Məhəmmədhəsən xanın qələm tərcüməsində «Kapitan Hatterin macəraları» adlı bir rubrikası da vardı. Hər iki qəzetdə məhkəmə xəbərləri, rütbə və vəzifələrə təyin olunma və çıxarılma, şah fərmanları, ov səfərləri, dini məsələlər və s. və başqa dövlət funksiyalarını əks etdirirdi.

«Ruznameye dövləti». («Dövlət qəzeti») 1868-ci (1285 h.q.) ildən nəşr olunan bu qəzetdə yerli, xarici informasiyaya və məhkəmə ilə bağlı xəbərlərə geniş yer ayrılırdı. Əldə olan 622-ci sayının 1-ci səhifəsində bir çox rəsmi qəzetlərdə olduğu kimi «Şir və günəş» təsviri vardır.

Məhəmmədhəsən xan fitnə-fəsadlara baxmayaraq, mühüm məsələlərə düzgün mövqeyini saxlamış, siyasi mübarizədə iştirak etmişdir. avropalılar Məhəmməd

xanı o qədər də sevmirdilər. Çünki, o, bacardıqca onların əlində oyuncaq olmamışdı və Qərbin Şərq ölkələrinə aid tədqiqatları ilə o qədər razılaşmamışdı [25, 16]. Xarici inhisarın ölkədə fəaliyyətinə etiraz ifadə edən Nəsrəddin Şaha yazdığı məktublarından birində çar Rusiyası və İngiltərə kimi imperialist dövlətlərin İran haqqında planlarını açmağa çalışırdı.

İranda ilk rəsmi qəzet Mirzə Tağı xanın təşəbbüsü və Nəsrəddin Şahın «İran xalqının mədəniyyətinin inkişafı, daxili və xarici xəbərlərdən məlumatlandırılmasına» göstərdiyi sayğı sayəsində 1851-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Cənubi Azərbaycanda teleqrafın təsis olunması da həmin ilə təsadüf edir. Dövlət siyasətini təbliğ edən bu qəzet «Ruznameyi-Vaqeyi-İttifaqiyyə» adlanırdı və oradakı siyasi məqalələri Mirzə Tağı Əmir Kəbir hazırlayırdı. Qəzetin redaktoru isə Xoylu Mirzə Cabbar Təzkiyəçi idi.

İranda ilk qəzetlər Mətbuat Nazirliyinin nəzdində olan xüsusi nəşriyyat idarəsi tərəfindən hazırlanıb, məqalə və məlumatlar əsasında tərtib olunurdu. Bu qəzetlərdə yenilik və həyati həqiqətlər az əks olunduğundan, oxucuları da cəlb edə bilmirdi. İranın tanınmış mətbuat tədqiqatçısı M.Bərzini yazırdı: «Əhali çox nadir hallarda qəzet alıb oxuyurdu. Ona görə də dövlət onları rəsmi orqanlara göndərüb, dövlət qulluqçularına zorla abunə etdirirdi. Elə bu səbəbdən o zaman qəzetləri zornamə (fars dilindəki «qəzet-ruznamə» sözüne qarşılıq olaraq P.M.) adlandırırdılar».

* * *

1858-ci ildə Təbrizdə «Azərbaycan» adlı ilk rəsmi qəzet nəşr olundu. Bununla, Cənubi Azərbaycanda dövrü mətbuatın əsası qoyuldu. «Əxbari-darülsəltənəyi-Azərbaycan» və başqa adlar altında çıxan bu qəzetin səhifələrində, o dövrün rəsmi qəzetlərinə xas olan saray xəbərləri, şahın və vəliəhdin səyahət və səfəri ilə bağlı

məlumatlar, ölkə daxili və xaricində baş verən hadisələrin qısa xülasəsi verilirdi. Təbii ki, bu qəzet də digərləri kimi texniki tərtib və məzmun baxımından çox zəif olur, özünə oxucu toplaya bilmirdi.

Nəşr olunan qəzetlərdə ölkədəki sosial-siyasi məsələlərə toxunmaq qadağan edilmişdi. Hətta xarici mətbuatı tərcümə zamanı, belə mövzulara toxunmaq olmazdı. Bəzən də tərcüməçiləri sözü dəyişdirməyə vadar edirdilər. İranda qanun haqda fikir yalnız XIX əsrin sonunda yaranmağa başlayır. Tanınmış İran tədqiqatçısı Ə.Kəsrəvi yazırdı ki, bu tarixə qədər iranlılar arasında belə bir fikrin olması haqda heç bir məlumat və xəbər yox idi. Tanınmış alim «Zəkaülmülkü məcbur etmişdilər ki, öz tərcümələrində, artıq qanun adını çək-məsin. O da qanun əvəzinə qayda kəlməsi işlətməyə məcbur olurdu. Məsələn, yazırdı; filan adam Londonda qayda üzrə üç il həbsə məhkum olunmuşdur» [19].

İnformasiyanın əksər hissəsi o vaxtlar Røyter agentliyinin Avropada hazırlanan, Şərq ölkələrindəki qəzetlər üçün nəzərdə tutulan «İctimai yeniliklər»dən əxz olunurdu.

Rəsmi xarici teleqraf xəbərləri, Avropa ölkələrinin elmi nailiyyətləri, xarici ölkələrin mədəniyyət və tarixi ilə bağlı məsələlər ixtiyarsız olaraq, oxucuların maarifləndirilməsinə xidmət edirdi.

Cənubi Azərbaycanda yeni maarifin rüşeymi 1869-cu ildə Təbrizdə «Mədrəsəyə-Nasiri» məktəbinin açılması ilə qoyulmuşdu.

Dövlət tərəfindən Təbrizdə təsis edilən ilkin məktəb isə 1877-ci ildə açılan «Təbriz» mədrəsəsi idi. Tədqiqatçılar bu tədris ocağını Tehran dərülfünunu ilə müqayisə edərək, ona tən olduğunu yazırlar. Bu mədrəsənin açılması Cənubi Azərbaycanda dünyəvi təhsilin inkişafında atılmış ilk addım idi. «Təbriz» mədrəsəsi 1893-cü ildən «Müzəffəriyyə» adlandırılır. Cənubi Azərbaycan maarifinin tanınmış araşdırçısı Hüseyn Ümid yazır ki,

Azərbaycanda yeni maarifin ilk bünövrəsi, həmin məktəbin əsası üzərində qurulmuş və bu təhsil müəssisəsi bir çox alimlər yetişdirib cəmiyyətə vermişdi.

1893-cü ildə «Müzəffəriyyə» mədrəsəsində «Nasiri» adlı qəzet çap olundu. Bir çox üstün keyfiyyətləri ilə seçilən bu qəzetin redaktoru, «Müzəffəriyyə» məktəbinin müdiri idi. Bununla, Cənubi Azərbaycanda yeni bir ənənənin tədris müəssisəsində – məktəb və mədrəsələrdə qəzet, jurnal çapının əsası qoyuldu. Mədrəsə və məktəblər yetişdirdikləri gəncləri dərs vəsaiti ilə təmin etmək məqsədi ilə çap maşınlarına və avadanlıqlarına malik idilər.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda həm dövlət mətbəələri, həm də xüsusi çapxanalar az deyildi. Ölkədə nəşriyyat işlərinə rəsmi nəzarət edən bir orqan – senzura olmasa da bu müəssisələr hakimiyyət orqanlarının və ruhanilərin ciddi nəzarəti altında idi.

Məktəb (ibtidai ruhani məktəbi) və mədrəsələrin (ali ruhani məktəbi) açılması savab iş sayılırdı. Müsəlman məscidlərinə vəsiyyət edilib bağışlanmış mülklər və torpaqların (vəqflərin) gəliri məktəb binalarının, müdərrişlərin, şagirdlərin saxlanması üçün sərf edilirdi. Faktiki olaraq gəlirin mühüm hissəsini ruhanilər özləri mənimşəyirdi. Hökumətin onlara nəzarət edilməsinə izin verimirdi. Mədrəsənin bütün işlərinə ruhanilər nəzarət edirdi.

Vəqf torpaqları hesabına feodallara çevrilmiş ruhani təbəqəsi böyük maddi imkana malik olub, güclü nüfuz sahibinə çevrilmişdilər. Ruhanilər yeri gələndə dövlətin işinə də müdaxilə edə bilirdi.

Çox düşündürücü faktdır ki, o dövrdə müsəlmanlar heç bir tərəddüd göstərmədən avropalılardan atəş silahı borc alırdılar. Lakin kafirlərin digər ixtirasını, yəni çapı qəbul etmək üçün nüfuzlu fəqihlərin icazəsi lazım gəlirdi. Çap olunmuş kitablardan istifadə etmək, dinlə yaxın olan mədrəsə həyatında tam çevriliş əmələ gəti-

rirdi». Bu isə ruhaniləri razı sala bilməzdi.

Cənubi Azərbaycanda bütün İranda olduğu kimi XIX əsrin 70 illərindəki sxolastik xarakter daşıyan təhsil sistemi mövcud olmuşdur. Tədrisin əsasını ilahiyat təşkil edirdi. Bununla yanaşı öyrəncilər ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, riyaziyyatla da tanış olmalı idilər [14].

İranda olmuş fransalı Jarden o dövrdə bu ölkədə gördüyü məktəbi belə təsvir edirdi: «Hər bir şəhər və məhəllədə bir neçə məktəb vardır. Məktəbdə şagird uca səslə öz dərslərini oxuyur. Bütün uşaqlar bir yerdə dərs oxumağa başladıkları üçün qəribə səs-küy qalxır. Biri uca səslə əlifba oxuyur, o biri höccələyir, bir başqası fars dilində olan kitabı, digəri ərəb dilində kitabı oxuyur.

Bu səslər o qədər bir-birinə qarışır ki, şagirdlər öz səslərini çətinliklə eşidə bilirlər».

Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri M.F.Axundov İranın geriliyinin köklərini dünyəvi təhsilin olmamasında görürdü. Axundovun davamçısı Zeynalabdin Marağayı da İranın geridə qalmasının səbəblərini təhsilin yoxluğunda görür və hökuməti bu problemə heç bir diqqət yetirmədiyinə görə təqsirləndirirdi.

Onun «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» əsərinin qəhrəmanı müəllifin maarif haqqındakı fikrini belə ifadə edir: «Hər şeydən çox məktəb lazımdır, elm lazımdır. Xalq elm və sənətlə tanış olmayınca və onları dərk etməyincə, bizim vəziyyətimiz düzəlməyəcək» [33,s.213]. Z.Marağayı İran məktəblərində tədris metodikasını tənqid edərək, uşaqların təhsilinin Hafizin sözlərini əzbərləməklə başlamasını məqsəduyğun saymırdı.

Cənubi Azərbaycanın, eləcə də İranın maarifçilik tarixində Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Baxçaban (Əsgərzadə), Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin böyük xidmətləri olmuşdur. M.H.Rüşdiyyə İranda ilk üsulicədid məktəbinin, C.Baxçaban ilk uşaq bağçasının, lal-karlar üçün xüsusi məktəbin yaradıcısı sayılırlar.

1888-ci ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə tərəfindən Təb-

riz şəhərində ilk üsuli-cədid məktəbinin əsası qoyulur. Bu məktəb İran maarifi tarixində ilk yeni üsullu məktəb idi. Bu təhsil ocağı müasir məktəb atributlarını xatırladan yazı lövhəsi, parta və başqa ləvazimatlarla təchiz olunmuşdu. Ən əsası isə orada əlifbanı yeni metodla – tez və asan öyrənməyə imkan verən sovti üsulla (səsləndirmə – P.M.) tədris edirdilər. «İran maarifinin atası» sayılan M.H.Rüşdiyyənin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də müasir bilikləri və ana dilini təbliğ edən bir çox dərsliklər – «Ana dili», «Vətən dili» dərsliklərini yaratması idi. M.H.Rüşdiyyə mütərəqqi və bacarıqlı ziyalıları öz ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdu.

«Təbriz» dövlət mədrəsəsi dövlət tərəfindən təsis olunduğu üçün maarifə zidd olan mürtəcələr onun fəaliyyətini dayandıra bilmədilər.

«Rüşdiyyə» milli məktəbi isə dəfələrlə mürtəcə qüvvələrin təqibinə və zorakılığına məruz qalıb bağlandıqdan sonra, o məktəbin müəllimlərindən Hüseyn Təbibzadə «Kamal», Mirzə Rza Səhafzadə «Pərvəriş» və Mirzə Əhməd «Bəsirət» kimi yeni üsulla məktəbləri təsis etdilər. Dövrünün yenilikçi və savadlı pedaqoqları olan bu məktəb müdirləri eyni zamanda qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər.

Beləliklə, 1899-cu ildən başlayaraq, «Kamal» mədrəsəsində «Kamal», «Pərvəriş» məktəbində «Dəbistan», «Bəsirət» məktəbində «Üxüvvət» və «İttihad» adlı qəzetlər çap olunmağa başladı.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, M.H.Rüşdiyyə də ayrı-ayrı vaxtlarda «Məktəb» və «Təhran» adlı qəzetləri nəşr etdirmişdi.

1899-cu ildə görkəmli xadim Hüseyn xan Ədalət Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyə, Məhəmməd Şəbüstəri və Həsən xan Tağızadə tərəfindən Təbrizdə «Tərbiyə» mədrəsəsi açıldı.

Maarifçilik hərəkatının fəallarından olan tanınmış